

Shahid Bahonar
University of Kerman

Iranian Civilization Research

Online ISSN: 2821 - 0867

Homepage: <https://jic.uk.ac.ir>

The Role of the Ghaffari Family in the Continuity of the Urban Structure of Kashan

Sayed Hossein Chakeri Badi¹ | Sayed Abolfazl Razavi^{2✉} | Amir Teymour Rafiei³

1. Ph.D. Candidate in history, History group, Mahallat Banch, Islamic Azad University, Mallet, Iran: amirchakeri52@gmail.com
2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of History, Kwarazmi University, Tehran, Iran.
E-mail: abolfazlrazavi@khu.ac.ir
3. Assistant Professor of History, History group, Mahallat Branch, Islamic Azad University, Mahallat, Iran.
E-mail: Amirteymourrafiei@yahoo.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: <i>Research Article</i> Article history: Received: 11 Jan 2024 Revised: 01 April 2024 Accepted: 12 June 2024 Published online: 16 Dec 2024 Keywords: Kashan Ghaffari family Amin Al-Dowlah Urban Structure Qajar Era.	Kashan, with rich civilizational heritage and strategic location, gained prominence as a major trade center during the Safavid era, earning the title of Iran's trade warehouse. Unlike many Iranian cities, especially those with conditions similar to Kashan, which faced decline during the Qajar period due to internal and external challenges, Kashan experienced one of its most prosperous phases. This prosperity can largely be attributed to the Ghafari family, particularly Amin al-Dowleh, who played a central role in the city's development. Amin al-Dowleh entered the royal court during the reign of Fath-Ali Shah. Demonstrating exceptional intelligence, he rose to prominence by earning the trust of the Shah. During Mohammad Shah's regin he was appointed the governor of Kashan. Through his direct and indirect influence, he significantly contributed to the development of Kashan and the elevation of the Ghafari family's status. Farrokh Khan, another notable member of this family, also played a pivotal role by sending several students to Europe for education during his mission related to the Treaty of Paris. Upon their return, these students made notable contributions to Kashan's urban and cultural development. This study employs a descriptive-analytical approach to explore the Ghafari family's influence, particularly Amin al-Dowleh's, in shaping Kashan's urban structure and cultural-social identity during the Qajar era. The research highlights their contributions, including constructing key infrastructures such as the Mesgaran Bazaar, related caravanserais, and the Amin Timcheh. These developments enhanced Kashan's economic and cultural landscape, establishing it as a prosperous and dynamic city in Qajar Iran.
Cite this article: Chakeri Badi, Sayed Hossein; Razavi, Sayed Ablofazl. Rafiei, Amirteymour(2024). The role of the Ghaffari family in the continuity of the urban structure of Kashan. <i>Iranian Civilization Research</i>, 6 (2), 1-20	
© The Author(s). DOI: 10.22103/JIC.2025.24398.1382 Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.	

English Extended Abstract

1. Introduction

The city of Kashan, with its ancient history, has undergone numerous transformations throughout different historical periods. During the Safavid era, due to its strategic and geographical location, it was recognized as one of the major economic and commercial centers of Iran. While many similar cities declined during the Qajar period, Kashan experienced prosperity and growth due to various factors, particularly the role of the Ghaffari family. The Ghaffari family, especially Farrokh Khan Amin al-Dowleh, played a crucial role in urban development, economic prosperity, and the consolidation of cultural and social identity in Kashan through their influence in the Qajar court. This study, using a descriptive-analytical approach and historical sources, examines the role of this family in the urban development of Kashan during the Qajar era.

2. Research Methodology

This research is conducted using a descriptive-analytical method and a historical-documentary approach. Data has been gathered from library sources, travelogues of foreign visitors, and historical documents. To analyze the information, qualitative and historical analysis methods have been employed to assess the role of the Ghaffari family in Kashan's development and provide documented results.

3. Discussion and Analysis

3.1. Geographical Location and Strategic Importance of Kashan

Kashan was situated along important trade routes such as the Silk Road and had long been recognized as an economic and industrial hub (Azkaei, 1993: 199-200). During the Qajar period, the city became one of Iran's major commercial centers. Its strategic location, along with its natural and industrial resources, ensured its continuous prosperity (Olivier, 1992: 108). Additionally, its rich resources, including mines, a favorable climate, and its position on major trade routes, facilitated sustainable growth and development. The expansion of transport infrastructure and the construction of new communication routes further strengthened Kashan's economic position.

3.2. The Role of the Ghaffari Family in Kashan's Urban Development

The Ghaffari family played a key role in the economic, social, and cultural structure of Kashan from the Safavid era to the Qajar period. Farrokh Khan Amin al-Dowleh Ghaffari, one of the most prominent members of this family, improved Kashan's economic and commercial conditions through his influence in the royal court and diplomatic missions (Naraqi, 1986: 292). By leveraging his position at the court, he attracted domestic

English Extended Abstract

investments and strengthened the city's economic and commercial infrastructure. His initiatives transformed Kashan's marketplace system and boosted its economic growth. Furthermore, he established various structures such as bazaars, caravanserais, and qanats, which enhanced Kashan's reputation and improved the living conditions of its inhabitants (Dieulafoy, 1992: 208-209). The presence of the Ghaffari family in the national administrative system also created further opportunities for Kashan's development.

3.3. Development of Urban and Economic Infrastructure

Amin al-Dowleh, by establishing the Mesgaran Bazaar and the Amin al-Dowleh Timcheh, turned Kashan into a key industrial and commercial center in Iran. This bazaar, with its 120 shops on two levels, played a crucial role in the prosperity of the copper industry and regional trade (Kalantar Zarrabi, 1977: 227-228). The construction of multiple caravanserais also expanded trade and economic interactions (Saadat Nouri, 1965: 421). The establishment of commercial complexes and distribution centers significantly improved economic conditions. Additionally, the construction of caravanserais and trade centers facilitated trade routes and increased business activities. Alongside commercial development, the supply of water through newly developed qanats and reservoirs also played a vital role in Kashan's urban sustainability.

3.4. Cultural and Social Impact of the Ghaffari Family

Beyond their economic influence, the Ghaffari family significantly contributed to Kashan's cultural and social development. They supported the arts and architecture, shaping the city's cultural identity. One such example is their patronage of painters like Kamal-ol-Molk (Ghaffari Kashani, 1990: 6). Furthermore, by sending students to Europe, they helped elevate Kashan's scientific and cultural status (Esfahanian & Roshani, 2006: Vol. 2, 610). In the cultural sphere, they also supported traditional crafts and architecture. Their investment in decorative arts and the preservation of Kashan's historical fabric is evident in the remaining structures from that era. Additionally, their contributions to educational institutions and the establishment of religious and scientific centers played a crucial role in expanding public knowledge and cultural awareness in the city.

3.5. The Impact of Amin al-Dowleh's Measures on Security and Social Stability

Economic and social security is one of the most important indicators of urban development. By constructing public facilities such as reservoirs and caravanserais, Amin al-Dowleh improved the living conditions of the people. These initiatives not only enhanced economic security and social welfare but also led to political and social stability in Kashan (Rajabi, 2011: 48). His policies contributed to a greater sense of public security and reduced social

English Extended Abstract

tensions. Furthermore, his investments in security infrastructure and improvements in the region's legal system helped establish long-term stability in Kashan. Strengthening the role of bazaars and commercial centers also provided economic security for the city's inhabitants.

4. Conclusion

The examination of the role of the Ghaffari family, particularly Amin al-Dowleh, in Kashan's urban development reveals that they had a significant impact on the city's economic growth, cultural advancement, and urban stabilization. Their initiatives, including the expansion of commercial infrastructure, support for arts and culture, enhancement of economic security, and the establishment of social institutions, all contributed to improving the city's status and public welfare. Despite internal and external crises during the Qajar period, Kashan emerged as one of Iran's most important economic and cultural centers. The historic houses of Kashan, now among the city's most renowned heritage sites, all date back to the Qajar era, reflecting a period of prosperity. This research highlights the crucial role of local elites in urban development and presents the Ghaffari family as a model of successful urban management.

نقش خاندان غفاری در تداوم ساختار شهری کاشان

سید حسین چاکری بادی^۱ | سید ابوالفضل رضوی^۲ | امیر تیمور رفیعی^۳

۱. دانشجوی دکتری تاریخ، گروه تاریخ، واحد محلات، دانشگاه آزاد اسلامی، محلات، ایران. رایانامه: amirchakeri52@gmail.com
۲. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه تاریخ، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران. رایانامه: abolfazlrazavi@khu.ac.ir
۳. استادیار، گروه تاریخ، واحد محلات، دانشگاه آزاد اسلامی، محلات، ایران. رایانامه: Amirteymourrafiei@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۱۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۶/۰۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱ کلیدواژه‌ها: کاشان خاندان غفاری امین الدوله ساختار شهری عصر قاجار	کاشان که دارای سابقه تمدنی ویژه است، در دوران صفوی به سبب موقعیت طبیعی و راهبردی، مورد توجه و به انبار کالای ایران معروف بود. درحالی که اکثر شهرهای ایران، به‌ویژه شهرهای دارای موقعیت مشابه با کاشان، در دوران قاجاریه به علل خارجی و داخلی به‌تدریج رو به ضعف نهادند، شهر کاشان، یکی از درخشان‌ترین دوره‌های رونق خود را از سر گذرانید. از جمله عوامل مهم رونق مذکور، سهمی است که خاندان غفاری و به ویژه امین‌الدوله در این دوره از تاریخ کاشان ایفا کرده‌اند. امین‌الدوله غفاری که از دوران فتحعلی شاه وارد دربار شده بود با تکیه بر هوشمندی خود ترقی و اعتماد شاه را به خود جلب کرد. او در اواسط دوران محمدشاه مأمور حکومت کاشان شد و با بهره‌گیری از نفوذ خویش، مستقیم یا غیرمستقیم، در ارتقای خاندان غفاری و توسعه این شهر تأثیرگذار بود. مشخص است فرخ‌خان، دربی مأموریت خود در قرارداد پاریس، تعدادی دانشجوی را برای تحصیل به اروپا فرستاد که بعدها برخی از آن‌ها منسوبان وی در کاشان بودند و در رونق حیات شهری کاشان منشاء اثر شدند. بر همین اساس، پژوهش پیش رو، با رویکرد توصیفی-تحلیلی و طرح مدعای کارآمدی خاندان غفاری و شخص امین‌الدوله در توسعه شهری کاشان در عصر قاجاریه، به ساختار شهری و هویت فرهنگی-اجتماعی آن پرداخته است. دستاورد تحقیق نشان می‌دهد خاندان غفاری و به‌ویژه شخص امین‌الدوله، با ساختن مجموعه بازار مسگران و کاروانسراهای مربوط و تیمچه امین‌الدوله، نقش مهمی در فضای کالبدی شهر، رونق حرفه‌ها و به تبع آن ماهیت و فضای ساختاری کاشان ایفا کرده‌اند.

استناد: چاکری بادی، سید حسین؛ رضوی، سید ابوالفضل، رفیعی، امیر تیمور (۱۴۰۳). نقش خاندان غفاری در تداوم ساختار شهری کاشان. پژوهشنامه تمدن ایرانی،

۶ (۲)، ۱۹-۱.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان. © نویسندگان.

DOI: 10.22103/JIC.2025.24398.1382

۱- مقدمه و بیان مسئله

شهر کاشان در حاشیه شمالی کوه‌های مرکزی ایران و کناره کویر مرکزی، از موقعیت مناسب طبیعی بهره‌مند است. وجود آب، کشاورزی مناسب و آب‌وهوای مطلوب و معادن مختلف در اطراف آن و نیز موقعیت راهبردی آن در مسیر راه ابریشم و جاده شمال به جنوب ایران فرصت مناسبی را برای ساکنان آن فراهم کرده بود تا کاشی‌ها در حوزه‌های مختلف پیشرفت کنند. نام «کاشی» گواه مناسبی بر ابتکارات مردم این ناحیه در ساخت ابزار حوزه ساختمان و لوازم زندگی است. شهرت مس کاشان نیز محدود به دوران معاصر یا هزاره کنونی نیست؛ بلکه در منابع یونان قدیم هم این شهر را «شهر مسگران» می‌نامیده‌اند (اذکابی، ۱۳۷۲: ۲۰۰-۱۹۹). قرارگرفتن کاشان در مسیر راه ابریشم و نیز جاده شمال به جنوب ایران، به رونق این شهر کمک شایانی کرده است. این موقعیت راهبردی باعث شد تا کاشان به‌ویژه در دوران صفویه و قاجاریه به یکی از مراکز مهم تجاری و صنعتی ایران تبدیل شود.

در دوران صفویه، نزدیک بودن کاشان که سوابق شیعه‌نشینی آن برای صفویان خوشایند بود، به پایتخت (اصفهان) و حمایت حاکمان صفوی از آن، به رونق این شهر تا حدی افزود که در همان آغاز پایتختی اصفهان، این شهر را انبار کالاهای همه‌ی شهرهای ایران توصیف کرده‌اند (اشرف، ۱۳۵۳: ۱۷). با سقوط صفویه و خسارات ناشی از یورش افغان‌ها و دو زلزله ویرانگر در دوران زندیه، شهر کاشان دچار سقوط اقتصادی شد و هشتاد درصد جمعیت خود را از دست داد (الیویه، ۱۳۷۱: ۱۰۸). باوجود تلاش‌های کریم‌خان زند برای بازسازی، رونق واقعی کاشان تا دوران قاجاریه و به‌ویژه زمان حکومت فرخ خان امین‌الدوله غفاری، چشمگیر نبود. در فاصله سال‌های ۱۲۵۸ ه.ق که فرخ‌خان حکومت کاشان را به عهده گرفت تا سی سال بعد که این مرد فوت کرد، کاشان شاهد پیشرفت‌های قابل‌توجهی شد. گرچه تمام این مدت سی‌ساله حکومت کاشان در اختیار فرخ‌خان و خاندان او نبود، اما نفوذ فرخ‌خان در دربار و هوشمندی او در هدایت مدیریت شهری کاشان در رونق این شهر تأثیر بسزایی داشت. خاندان غفاری در این مدت با استفاده از نفوذ فرخ‌خان در دربار، بسیاری از بستگان‌شان را در دربار مشغول و یا تحت عنوان دانشجو به اروپا اعزام کردند که در بازگشت به کاشان در رونق این شهر سهیم شدند. فرخ‌خان که مردی زیرک و کارکشته بود، از تجربیات خود در مأموریت‌های خارجی در اروپا بهره برده، در سال‌های آخر عمر خویش با ایجاد بازار نو مسگران، این شهر را به قطب صنعت مس ایران تبدیل کرد و این صنعت باستانی که شهرت کاشان به آن وابسته بود را دوباره رونق داد. او همچنین با ایجاد تیمچه معروف خود که اکنون به نام «تیمچه امین‌الدوله» شناخته می‌شود، در این شهر به‌عنوان یک کاروانسرای اعیانی ویژه، رونق این شهر را سرعت بخشید.

۱-۱- اهمیت و ضرورت تحقیق

شهرها، از گذشته‌های دور محل سکونت صاحبان حرفه‌ها و اهل تخصص بوده‌اند. این امر مدیون تنوع فعالیت‌های اقتصادی است و همین تنوع کارکردهای شهری، وجه تمایز آن با روستا بوده است (رضوی، ۱۳۹۰: ۳۸). ساختار شهری کاشان با صنعت و تجارت آمیخته بود. از همین رو است که دیولافوا، شهر کاشان را یکی از شهرهای آباد و پرثروت ایران توصیف کرده که مردمانش همه هنرمند و صنعتگرند و خانه‌های آنجا با خشت و گل ساخته، اما تمیزند و تقریباً تمام کوچه‌ها سنگفرش شده‌اند (دیولافوا، ۱۳۷۱: ۲۰۹). خانه‌های تاریخی، یکی از نشانه‌های رونق شهرنشینی و خوش‌گذرانی صاحبان سرمایه در کاشان به شمار می‌روند. از میان این خانه‌ها در کاشان که اکنون عدد آن را تا شش صد هم گفته‌اند، صد خانه، با ارزش و نفیس است (سرمادی و امینیان، ۱۳۷۲: ۳۵). همین امر سبب شهرت کاشان شده و این خانه‌های تاریخی اکنون به عنوان نشانه کاشان در جهان شناخته می‌شوند. این خانه‌های بی‌مانند که علاوه بر زیبایی ظاهری، دربرگیرنده ابتکارات معماران و نقاشان در زیبایی و سازگاری با محیط‌اند، محصول دوران رونق کاشان در عهد قاجاریه هستند.

امروزه تاریخ محلی به‌عنوان «تاریخ نزدیک»، نقش مهمی در پیشرفت این دانش دارد و می‌تواند زمینه رونق صنعت گردشگری به‌عنوان صنعتی پرسود و بدون آلاینده‌گی را ایجاد کند. شهر کاشان که اکنون به بناهای تاریخی خود شهرت دارد، از جهت معرفی

تاریخ محلی خود به اندازه توانایی‌هایش معرفی نشده است. تحلیل عوامل مؤثر بر توسعه شهری در دوره‌های تاریخی مختلف می‌تواند به درک عمیق‌تری از پویایی‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی یک شهر منجر شود. کاشان به‌رغم صدمات شدید زلزله در دوران زندیه و نیز بحران‌های سیاسی و اقتصادی که بسیاری از شهرهای ایران را تحت‌تأثیر قرار داده بود؛ در پرتو تلاش نخبگان توانست در دوره قاجار احیا شود و به رشد و بالندگی خود ادامه دهد. بررسی نقش خاندان غفاری در این روند، نه تنها به شناخت بهتر تاریخ محلی کاشان کمک می‌کند، بلکه می‌تواند الگوهایی از مدیریت شهری و استفاده از فرصت‌ها در شرایط بحرانی را نیز ارائه دهد.

۱-۲- پیشینه تحقیق

خاندان غفاری از دوران صفویه به بعد نقش مهمی در ساختار اقتصادی، اجتماعی و قضایی کاشان داشته‌اند. نقش مؤثر این خاندان در بازسازی و توسعه شهر کاشان در دوران قاجاریه برجسته شد. برای اهمیت این خاندان علاوه بر مطالب عمومی در کتب تاریخ کاشان، پژوهش‌های ویژه‌ای هم انجام گرفته است. کریم اصفهانیان و همکارانش در کتاب دوجلدی "آسناد خاندان غفاری" اطلاعات ارزشمندی در مورد خاندان غفاری و موقعیت و مراتب ایشان منتشر کرده‌اند که حدود فعالیت و نفوذ این خاندان را روشن می‌کند. حسن نراقی هم در مقاله تاریخیچه و شجره خاندان غفاری و نیز کتاب تاریخ اجتماعی کاشان اطلاعات ارزشمندی در مورد این خاندان ارائه کرده است (نراقی، ۱۳۹۰). همچنین کریم اصفهانیان و قدرت الله روشنی در مقدمه کتاب «مخزن الوقایع» شرح ویژه‌ای از زندگی امین‌الدوله نوشته‌اند. حسین سعادت نوری هم در یک سلسله مقاله، به طور خاص نقش زندگانی امین‌الدوله را با عنوان رجال دوره قاجار به رشته تحریر درآورده است. اطلاعات مندرج در این پژوهش‌ها به‌صورت عمومی و در باره اقدامات امین‌الدوله است و در هیچ یک از پژوهش‌های موردنظر نقش خاندان غفاری به‌ویژه امین‌الدوله در توسعه ساختاری کاشان هدف اصلی نبوده و مورد عنایت خاص قرار نگرفته است.

۱-۳- سؤالات تحقیق

داده‌های تاریخی و آثار باقیمانده در کاشان نشان می‌دهد بخش قابل‌اعتنایی از رونق کاشان مربوط به دوران حکومت امین‌الدوله (۱۲۵۸ ق) به بعد است. نقش خاندان غفاری و به شکل ویژه امین‌الدوله به صورت مستقیم و غیرمستقیم در این رونق، مسئله مهمی است که با عنایت به دیدگاه «قوم‌مدارانه» سامنر در این پژوهش مورد توجه خواهد بود. بر اساس این دیدگاه، گروه خویشتن، مرکز همه چیز است و همه چیز با توجه به آن سنجیده می‌شود (ساروخانی، ۱۳۷۰: ۲۳۴). برابر با این چهارچوب نظری، امین‌الدوله به‌عنوان شخصیتی که به خاندان و زادگاه خود علاقه‌مند است، از راه‌های مختلفی چون استفاده از نفوذ در دربار، فراهم کردن امکانات پیشرفت برای وابستگان، ساختن تأسیسات عمومی جهت رونق صنعت و تجارت و استفاده از تجربیات داخلی و خارجی در مسیر ارتقاء کاشان برای بهبود شرایط کاشان استفاده می‌کند. او که در این مسیر هویت خود را بیشتر در خانواده و شهر خود می‌دید، با ترجیح منافع محلی زمینه رونق زادگاه خود را فراهم و کاشان را در دوران قاجار به یکی از ثروتمندترین شهرهای ایران تبدیل کرد. داده‌های تاریخی نشان می‌دهد که فرخ‌خان امین‌الدوله با استفاده از نفوذ خود در دربار و اعزام بستگان به عنوان دانشجو به اروپا، در بازگشت این افراد به کاشان، تأثیر بسزایی در پیشرفت این شهر داشته است. این اقدامات نه تنها به انتقال دانش و فناوری‌های جدید به کاشان کمک کرد؛ بلکه شبکه‌های ارتباطی جدیدی را نیز ایجاد نمود که به توسعه تجاری و صنعتی این شهر یاری رساند. فرخ‌خان با ساختن بازار نو مسگران و تیمچه امین‌الدوله، کاشان را به قطب صنعت مس ایران تبدیل کرد و صنعت و تجارت را در این شهر را رونق داد. این دستاوردها نشان‌دهنده توانایی‌های مدیریتی و راهبردی فرخ‌خان در بهره‌گیری از فرصت‌ها و منابع موجود برای توسعه شهری است. پژوهش حاضر به دنبال پاسخ برای پرسش‌های زیر است:

۱. فرخ‌خان امین‌الدوله چه نقشی در تغییرات ساختار شهری کاشان داشته است؟
۲. خاندان غفاری چه سهمی در هویت فرهنگی و اجتماعی کاشان در دوران قاجاریه داشته‌اند؟

۲- کاشان و موقعیت آن

برای کاشان که در دوران اسلامی «قاسان» هم خوانده شده است، مثل اکثر شهرهای ایران وجوه تسمیه متعدد ذکر کرده اند که بخشی از آن به دنیای اساطیر و افسانه ها می رسد و بخشی محصول حدسیات مورخان است. اذکایی معتقد است ارتباطی میان قوم کاسی یا کاسپی و ساکنان حواشی دریاچه مرکزی ایران که کاشان کنونی و قزوین (کسپین) در سواحل آن بوده اند وجود دارد و هرتسفلد هم با این نکته موافق است (اذکایی، ۱۳۷۲: ۱۲۴). از این رو به نظر می رسد نام کاشان با اقوام کاسی مرتبط باشد.

این شهر در فلات مرکزی ایران در دامنه شمالی کوه کرکس و حاشیه کویر مرکزی، از دیرباز مورد توجه اقوام بوده که وجود خرابه های تمدن سیلک در آن، شاهد این مدعا است. شهر کاشان، در طول ۵۱ درجه و ۲۷ دقیقه شرقی و عرض ۳۴ درجه شمالی و ارتفاع ۹۴۵ متری از سطح دریا قرار گرفته است (نراقی، ۱۳۶۵: ۵-۶). منطقه کاشان از دو بخش کوهستانی و کویری تشکیل شده که در کتب جغرافیایی قدیم هم تحت عنوان «سرد قاسان و گرم قاسان» از آن یاد شده است (ابن الفقیه، ۱۳۴۹: ۹۸). خاک حاصلخیز و وجود چشمه باستانی فین که به «چشمه سلیمان» هم شهرت دارد، موقعیت مناسبی برای کشاورزی ایجاد کرده است. رشته قنوات متعدد در شهر و اطراف آن رونق کشاورزی کاشان را بیشتر کرد. در کنار کشت غلات که در کاشان خوب محصول می دهند، بهار زودرس و دمای مناسب در این شهر نیز سبب می شود محصولات باغی به خوبی عمل بیاید و انار آن نیز از شهرتی برخوردار باشد. الیویه وضعیت آبها و کشاورزی کاشان را خوب توصیف کرده و می نویسد: برنج هم در آنجا کشت می شود و صادرات محصولات کشاورزی آن کشمش و قیسی است (الیویه، ۱۳۷۱: ۱۰۹).

گرچه قرار گرفتن کاشان بر سر شاهراه شمال به جنوب کشور در هزاره اخیر برای کاشان اهمیتی ایجاد کرده است؛ اما این شهر از گذشته های دور به واسطه ی قرار گرفتن بر سر راه ابریشم برای جهانیان شناخته شده بود. موقعیت راهبردی کاشان در کنار منابع طبیعی و معدنی موجود در اطراف آن به صنعتی شدن شهر کمک کرد تا جایی که صنعت مس کاشان از دوره باستان (اذکایی، ۱۳۷۲: ۱۹۹-۲۰۰) تا دوران اسلامی (شاطری، ۱۳۹۷: ۲۴)، پر آوازه بوده است. نام کاشان همچنین با گل پخته هم پیوست دارد؛ چنان که نام کاسه و کاشی نیز از آن گرفته شده است. سابقه کاشان در این هنر و صنعت نیز از تمدن سیلک که در موزه ایران باستان موجود است تا اکنون بر سر زبان ها است و قزوینی به روشنی به این صنعت اشاره می کند (قزوینی، ۱۳۷۳: ۵۱۶). به هر روی محصولات سفال و کاشی این شهر شهرتی در ایران داشته و در کنار مس کاشان، قالی این شهر هم از دوران صفوی به این سو معروف و شناخته شده است.

موقعیت ویژه جغرافیایی کاشان سبب شده است تا ساکنان آن در جهت سازگاری با اقلیم منطقه و جبران کاستی های آن مثل سایر کویرنشینان ایران دست به ابتکار بزنند. وجود آب انبارهای متعدد در شهر که آب را برای اهالی ذخیره می کرد یا یخچال هایی که یخ را برای فصل گرم در آن ذخیره می کردند از جمله ی این ابتکارات است. کاشی ها در زمینه ی بناها هم خلاقیّت به خرج داده و از گودال باغچه، زیرزمین و بادگیر و حوض که معمولاً در خانه های مسکونی و مساجد و مدارس خود ایجاد می کردند، در جهت مقابله با گرمای تابستان و سرمای زمستان بهره می بردند. ارتباط مستقیم و معناداری میان رشد اقتصادی کاشان و گسترش سازه های عمومی و خصوصی در این شهر وجود دارد. رونق اقتصادی کاشان در دوران قاجاریه که مرتبط با ایجاد زیرساخت های مناسب بخش صنعت و بازرگانی بود، به ثروتمند شدن ساکنان شهر کمک کرد و آن ها با ایجاد سکونتگاه های اعیانی و سازه های عمومی، خاطره کاشان قدیم را جاودانه کردند. این آثار، امروزه به عنوان جذاب ترین بخش آثار تاریخی کاشان مورد توجه گردشگران است که از آن جمله به خانه های تاریخی، بازار، تیمچه امین الدوله و مدرسه آقابرگ می توان اشاره کرد.

۳- خاندان غفاری در کاشان

خاندان غفاری در کاشان خود را منسوب به ابوذر غفاری، صحابی خاص پیامبر اسلام (ص) می دانند که در دوران گرایش مردم کاشان به تشیع، به این شهر مهاجرت کرده و ساکن شده اند. کلانتر ضرابی در مورد سلسله نسب این خاندان به تفصیل نوشته است

(کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۳۲۰-۳۱۶). اطلاعات در مورد این خاندان از دوران صفوی به این سو، زیادتر است. از آغاز دوره صفویه مسند قضاوت در امور شرعی شهرستان کاشان به علمای خاندان غفاری که از پیروان باوقای اولیه مذهب شیعه و مبلغین فداکار آن بودند، تفویض گردید (نراقی، ۱۳۵۹: ۱۶۲). در ایام اقامت شیخ کرکی در کاشان، بیشتر کسانی که به دور او جمع شده و درس می گرفتند از خاندان غفاری بودند (نراقی، ۱۳۵۳: ۱۴۸)، از این رو بعید نیست که از دوران صفوی تا پایان زندیه، افراد برجسته این دودمان به طور متوالی به شغل قضاوت اشتغال داشته باشند که نام قاضیان آن‌ها در تاریخ آمده است. در زمان نادر، مولانا قاضی عبدالمطلب غفاری، به عنوان یکی از نمایندگان کاشان و نطنز در شورای مغان شرکت کرد (سرابی، ۱۳۴۴: ۳). در آشفته‌گی‌های پس از قتل نادر، معزالدین غفاری نوه قاضی عبدالملک، در طرفداری از کریم‌خان قد علم کرد. او در این دوران آرامشی در کاشان ایجاد کرد و بعداً حکومت را به عبدالرزاق خان داماد خود واگذار کرد (نراقی، ۱۳۵۹: ۱۵۳).

در آغاز دوران قاجار، در دوران آغامحمدخان، تقریباً پانزده سال پس از زلزله ویرانگر ۱۱۹۲ ق که در آن کاشان ویران شد، الیویه از کاشان دیدار کرده است. او می‌نویسد: تابه‌حال، شهری به زیبایی و ثروتمندی و بزرگی و پرجمعیت‌تر از کاشان در ایران ندیده بودیم. اگرچه تقریباً خمس بیوتات آن خراب بود؛ اما مساجد و معابد و کاروان‌سراها و عمارات حکومتی در تمامی درجات نیکو و خوب بودند. خاصه بازار، علی‌الخصوص بازاری که در دم دروازه قم بود، بسیار طولانی و روشن و وسیع بود که تنها مسگرها در آن مشغول بودند. الیویه همچنین ذکر می‌کند جمعیت کاشان در زمان صفوی یک‌صد و پنجاه‌هزار نفر بوده و اکنون در آغاز قاجاریه سی هزار نفر جمعیت دارد (الیویه، ۱۳۷۱: ۱۰۸). توصیف الیویه نشان می‌دهد همراهی کریم‌خان با امیر عبدالرزاق داماد معزالدین غفاری در بازسازی اماکن عمومی درست است؛ زیرا کریم‌خان دستور داده بود تا نیروی انسانی ماهر و ساده از ولایات دیگر به آنجا برود و شهر را بازسازی کنند؛ اما خرابی شهر کاشان در آغاز ورود قاجارها مسلم است. آغامحمدخان پس از تصرف شیراز به کاشان آمد و عبدالرزاق خان را دستگیر و اموالش را مصادره کرد (نراقی، ۱۳۵۹: ۱۵۷).

در فاصله سقوط دولت صفوی تا برآمدن قاجاریان، معزالدین در امنیت و بازسازی کاشان نقش مهمی دارد. صاحب آتشکده آذر در مورد او و اقداماتش بیتی گفته است (نراقی، ۱۳۵۳: ۱۵۷):

بر زبان خلق عالم از وضع و از شریف
نام دوران معزالدین محمد می‌رود

معزالدین سه پسر داشت، یکی از آن‌ها ابوالحسن مستوفی غفاری نقاش و وقایع‌نگار دربار زندیه است که «گلشن مراد» را نوشت؛ پسر دیگر قاضی معزالدین، میرزا احمد بود و پسر ارشد میرزا احمد، میرزا مهدی است که چندی حاکم کاشان بود و هم او پدر ابوطالب معروف به فرخ خان امین‌الدوله است (سرابی، ۱۳۴۴: ۴). شاید این خوش‌نامی در رشد خاندان غفاری در دوران قاجار تأثیر داشته است.

۴-امین‌الدوله و اقدامات

میرزا مهدی غفاری فرزند معزالدین که از بزرگان کاشان بود، ابوطالب، فرزند خود را از دوران کودکی به عنوان پیشخدمت به دربار فتحعلی‌شاه فرستاد. هوشمندی و چالاکی ابوطالب غفاری و یک غلام دیگر سبب شد تا فتحعلی‌شاه این دو نفر را به عنوان خادمان مخصوص خود در مراسم رسمی با عنوان «فرخ» و «شاهرخ» بخواند. فرخ و شاهرخ در آیین‌های رسمی با لباس ویژه در دو سوی تخت پادشاه می‌ایستادند. فتحعلی‌شاه برای ابوطالب که از آن زمان فرخ‌خان کاشی خطاب می‌شد، از حرم‌خانه سلطنتی زن گرفت و زندگی او را سامان داد. فرخ‌خان که متولد ۱۲۳۰ هـ ق بود در اواخر دوران فتحعلی‌شاه به مأموریت همراهی با عباس میرزا فرستاده شد (سعادت نوری، بخش ۱، ۱۳۴۴: ۴-۳). او در دوران محمدشاه در لشکرکشی و اردو با وی همراه بود و به سرعت مورد توجه شاه واقع شد. در همین زمان فرخ‌خان به چند مأموریت در نقاط مختلف گیلان، فارس و اصفهان فرستاده شد و از عهده هر کدام به خوبی برآمد به همین سبب در جریان محاصره هرات از فرخ‌خان به عنوان یک شخصیت مورد اعتماد در امور ویژه امنیتی استفاده می‌شد (سعادت نوری، بخش دوم، ۱۳۴۴: ۱۱۷-۱۱۳). محمدشاه در سال ۱۲۵۸ هـ ق، حکومت کاشان را به جبران خدمات

فرخ‌خان در فارس، به او داد و او نیز حکومت کاشان را به بستگان خود محوّل کرده دنبال مأموریت‌های حکومتی خود بود (کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۴۰۶). در این زمان فرخ‌خان از نفوذ خود در دربار به نفع توسعه شهر کاشان و اعتلای خانواده غفاری بهره گرفت.

در آغاز حکومت ناصرالدین‌شاه، امیرکبیر به فرخ‌خان اعتنا نداشت؛ اما با روی کار آمدن میرزا آقاخان نوری مشاغل مهمی از جمله خزانه‌داری در دربار به او داده شد. در سال ۱۲۷۲ که اختلاف با انگلیس بالا گرفته بود، فرخ‌خان لقب «امین‌الملک» را از ناصرالدین‌شاه دریافت کرده به سفارت شاه به اروپا فرستاده شد. امین‌الملک در سال ۱۲۷۴ق در بازگشت از فرانسه، در عثمانی ماند و اختلافات میان دو کشور را حل نمود؛ اما میرزا آقاخان نوری که حالا فرخ‌خان را رقیب خود می‌دانست، اجازه بازگشت او به تهران را نداد و بازگشت او به بعد از عزل نوری در ۱۲۷۵ق موکول شد. پس از بازگشت از اروپا، استقبال ویژه‌ای از او به عمل آمد و مناصب وزیر حضور، مهرداری مبارک و ریش‌سفیدی و ریاست عمده خلوت را به عهده گرفت و در همان سال هم لقب «امین‌الدوله» را از شاه دریافت و مسئولیت عزل و نصب حکام و وزارت داخله را هم به او دادند. از این زمان به بعد او به‌عنوان «لّیه» و سرپرست ظل‌السلطان هم تعیین شد (سرابی، ۱۳۴۴: ۸-۶).

از آن‌پس، امین‌الدوله که انبوهی از تجربیات سفر اروپایی با خود داشت و شاه نیز میل داشت از افکار او بهره گیرد، چنان مورد توجه شاه قرار گرفت که حسادت درباریان را هم برانگیخت (سعادت نوری، بخش ۴، ۱۳۴۴: ۴۱۸). امین‌الدوله در این زمان به شاه پیشنهاد داد که برای یادگیری حرفه‌ها، جمعیتی از دانش‌آموزان مستعد به اروپا فرستاده شوند. پس از موافقت شاه با این پیشنهاد، امین‌الدوله که به کاشان و خانواده غفاری دل‌بستگی داشت، دوازده نفر از خانواده خود را با این گروه به اروپا اعزام کرد. مهندس الممالک غفاری و برادرش و نیز عبدالوهاب غفاری از جمله سرآمدان این دانشجویان بودند (اصفهانیان و روشنی، ۱۳۴۴: ۷). این دانشجویان اعزامی بعد از بازگشت در تهران و کاشان مشغول به کار شدند و در توسعه کاشان نقش داشتند. از جمله این افراد میرزا نظام‌الدین غفاری از عموزادگان امین‌الدوله بود که در علم معدن سر رشته داشت و از این‌حیث در اروپا هم شناخته‌شده بود. نظام‌الدین مدتی به دستور امین‌الدوله در حوالی کاشان به جستجوی معدن پرداخت و معادن مختلفی را کشف کرد که از جمله معدن زاج سیاه در حوالی املاک امین‌الدوله بود که استخراج و به کاشان حمل می‌شد (کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۲۲۶).

حسادت‌ها علیه امین‌الدوله در تهران تا جایی پیش رفت که شاه در ۱۲۸۲ ق امین‌الدوله را به زادگاه خود یعنی کاشان فرستاد. امین‌الدوله که از پیش به این شهر دل‌بستگی داشت و املاک فراوانی در آنجا به دست آورده بود، با خوش‌رویی از این فرمان تبعیت کرد. امین‌الدوله در کاشان هم از رقابت درباریان آسوده نبود. ظاهراً امین‌الدوله از بابت دخالت‌های دولت در کاشان که در این زمان حوزه مأموریت او بود، نگرانی‌هایی را به شاه منتقل کرده است که همین امر موجب صدور فرمان ویژه شاه در این مورد شد. شاه، در فرمانی به سپهسالار، به صراحت نوشت: «جناب سپهسالار! تا وقتی امین‌الدوله در کاشان است رسیدگی به عرایض مردم آنجا با خود اوست، به‌ویژه اقوامش. شما به‌هیچ‌وجه دخل و تصرف نکنید» (سعادت نوری، بخش چهارم، ۱۳۴۴: ۴۲۱). این فرمان دل‌بستگی شاه به فرخ‌خان و نیز حدود علاقمندی خانوادگی و منافع امین‌الدوله را در کاشان مشخص می‌کند و دست او را در رقابت‌های خاندان‌های ذی‌نفوذ در کاشان به نفع خود باز می‌گذارد. خاندان غفاری همچنین بی‌یلاق برزآباد و فرح‌آباد را که به «فرخ‌آباد» هم معروف است، به‌عنوان اقامتگاه تابستانی خود در نظر گرفته و در آن خانه‌ها و باغ‌های متعدد ساختند که برخی از آن‌ها هنوز باقی است. ضرابی در تاریخ کاشان از این ملک مخصوص امین‌الدوله و باغ‌ها و قنوات آن و امین‌آباد و نیز مزرعه ملک‌آباد که مربوط به امین‌الدوله و عموزادگان اوست، توصیف مفصّلی آورده است (کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۱۰۰ و ۱۲۲ و سعادت نوری، بخش چهارم، ۲۳-۲۱). امین‌الدوله در دوران اقامت خود در کاشان طرح توسعه کاشان را ریخت و بنای بازار مسگران، کاروانسراها و تیمچه معروف خود را آغاز کرد. اقامت امین‌الدوله در کاشان دوامی نداشت. او در سال ۱۲۸۳ق به‌عنوان وزیر دربار، ملتزم رکاب شاهی در سفر خراسان بود اما در تشکیلات جدید دولتی اداره حکومت اصفهان، کاشان و فارس را به او دادند (سعادت نوری، بخش چهارم، ۱۳۴۴: ۴۲۲). او از سال ۱۲۸۶ دچار بیماری شد و دو سال بعد فوت کرد و در مقبره خانوادگی در قم دفن شد. حجم فراوان اسناد خاندان غفاری که اکنون توسط کریم اصفهانیان و همکاران چاپ شده است نشان‌دهنده گستردگی ارتباط این خاندان با دربار قاجاری بعد از ورود امین‌الدوله به دربار است و کلیدواژه کاشان در این مجموعه اسناد، مؤید توجه این خاندان به زادگاه خودشان

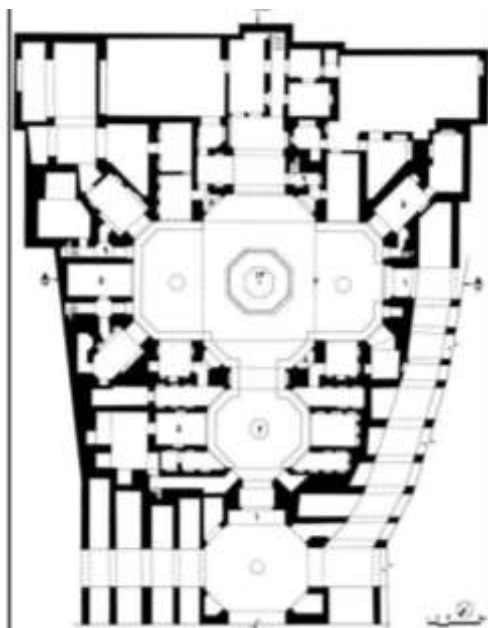
است (اصفهانیان و همکاران، ۱۳۸۵: ج ۲، ۶۱۰). فرخ خان که به کاشانی بودن خود می‌بالید و در متون قاجاری هم از او با عنوان «مقرب الخاقان فرخ‌خان کاشانی» یاد شده (سعادت نوری، بخش چهارم، ۱۳۴۴: ۴۱۱)، در کاشان املاک و منافع فراوانی داشت. او که با نیازهای مردم منطقه آشنا بود در جهت اعتلای جایگاه زادگاه خود که آثار مثبتی هم برای منافع خود و خانواده‌اش داشت، کوشش کرد. نراقی در این مورد از مساعی پر ارزش فرخ‌خان بر اثر عشق و علاقه مفرط به زادگاه خود می‌نویسد (نراقی، ۱۳۵۳: ۱۵۹) و او را از شخصیت‌های مؤثر در راه عمران و آبادانی کاشان می‌داند.

۴-۱- بهبود نظام آب‌رسانی:

آب از لوازم تمدن و شکل‌دهنده آبادی در ساختار شهری است. تشکیل سکونت‌گاه سیلک در کنار چشمه سلیمانیه فین به رونق کشاورزی در این ناحیه کمک کرد. امین‌الدوله که تجربه جهانی داشت و بر اهمیت آب در جایگاه شهر آشنا بود، در این مسیر ابتدا در راه تهیه آب کوشید و قنات‌های متعددی را که تعداد آن‌ها را تا چندین رشته نیز گزارش کرده‌اند، ساخت (کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۱۰۰ و ۱۲۲). وجود آب در ساختار شهری، هم نیاز ساکنان را برآورده می‌کند و هم صاحبان صنعت را از آرامش بهره‌مند می‌سازد و نیز امنیتی برای مسافران و بازرگانان فراهم می‌کند.

۴-۲- توسعه اقتصادی و بازرگانی:

یکی از لوازم توسعه، ایجاد تأسیسات تسهیل‌کننده در مسیر تجارت و صنعت است. امین‌الدوله در جهت توسعه صنعت و تجارت در کاشان تیمچه اعیانی و معروف خود که از آن زمان تاکنون به‌عنوان یکی از اجزای اصلی بازار کاشان به شمار می‌رود، را ساخت و مجموعه عناصر بازار را تکمیل نمود (حیدری سورشجانی و سلیمی، ۱۳۹۳: ۲۶). او به‌خوبی متوجه کارکرد بازار به‌عنوان قلب

شکل ۱ نقشه تیمچه امین‌الدوله شهر کاشان از بایگانی اداره میراث فرهنگی و گردشگری کاشان

حیات و ساختار شهری در حوزه تولید، انبارداری، تجارت و فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی آن (رضوی، ۱۳۹۰: ۴۸) بود. برای همین منظور در راستای رونق بازار به‌عنوان قلب تپنده شهر اقدام به تأسیس دو سازه مهم و عمومی در بازار کاشان نمود که در توسعه این شهر در حوزه کارکردهای ذکر شده به‌شدت مؤثر بود. تیمچه امین‌الدوله که امروز به‌عنوان یکی از زیباترین آثار تاریخی در داخل شهر کاشان به شمار می‌رود و امروزه کارکرد گردشگری آن بر کارکرد تجاری آن غلبه دارد، چهل و پنج سال قبل از انقلاب مشروطه ساخته شد. این تیمچه که ساختمان آن در سال ۱۲۸۵ ه.ق توسط استاد علی مریم کاشانی به پایان رسید، دارای سقف بلند و نورگیرهای متعدد با تزیینات هندسی سقف در فضای چلیپایی است که چنین سازه‌ای در این حد و اندازه با این مصالح در جهان

بی‌نظیر است (حیدری سورشجانی و سلیمی، ۱۳۹۳: ۱۱). دیولافوا معتقد است این تیمچه در اصل یک کاروانسرای اعیانی بوده و برای خدمات‌رسانی ویژه به تجار خاص ساخته شده است. تیمچه امین‌الدوله یک بازارچه ویژه در سه‌طبقه بود که گزارش‌های موجود از همان دوره نشان می‌دهد علاوه بر فضای معماری جذاب و بی‌نظیر که نماینده ساختار فاخر شهر صنعتی و تجارتی کاشان است، همواره پر از کالاهای گران‌قیمت هم بوده است.

شکل ۲ تیمچه امین‌الدوله کاشان

این بنای عظیم که دیولافوا هم آن را بهتر از هرگونه احصائیه و محاسبه‌ای آن را نمونه‌ای اهمیت تجارتی و آبادانی شهر کاشان دانسته و تحسین کرده، پر از مال‌التجاره گران‌بها بوده است (دیولافوا، ۱۳۷۱: ۲۰۹-۲۰۸). تیمچه امین‌الدوله علاوه بر کارکرد اقتصادی معمول، از همان زمان تأسیس کارکرد فرهنگی و اجتماعی ویژه‌ای را هم داشته که به‌عنوان میعادگاه دسته‌های سینه‌زنی و هیئت‌های عزاداری در روزهای محرم بوده و این سنت تاکنون ادامه دارد (شاطری، ۱۳۸۵: ۱۷۷). بررسی سایر کارکردهای اجتماعی و فرهنگی این تیمچه می‌تواند موضوع مقاله جداگانه باشد. تیمچه امین‌الدوله اکنون به ثبت ملی هم رسیده و غرفه‌های آن در دست مالکان خصوصی است، امروزه به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مقاصد گردشگران نیز به شمار می‌رود.

دومین اقدام مهم امین‌الدوله در حوزه اقتصاد و بازرگانی، سازه‌ای است که او به‌عنوان تأسیسات عمومی در جهت رونق صنعت و تجارت کاشان ساخت. مجموعه بازار نو مسگرها و کاروانسراهای آن، برای توسعه فعالیت کارگران ماهر شهری بود. امین‌الدوله در این بازار ۱۲۰ دکان در دوطبقه با کاروانسراهای متعدد پشت آن‌ها ساخت و صاحبان حرفه مسگری را در آن جمع کرد. امین‌الدوله با این اقدام خود به صنعت مس کاشان جانی دوباره داد و به گذشته تاریخی خود (اذکایی، ۱۳۷۲: ۲۰۰-۱۹۹) وصل نمود. این حرفه در ساختار شهر صنعتی کاشان در دوران اسلامی نیز جایگاه خود را حفظ کرد. تقریباً تمام گردشگرانی که در دوران قاجاریه به این شهر رفته‌اند از صنعتگر بودن اهل کاشان و رونق صنعت مسگری در آن گزارش داده‌اند (عاطفی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۰۵ و ۲۶۱). دیولافوا در همین زمینه اشاره دارد که یکی از بازارهای قابل‌ملاحظه بازار مسگران است، در این بازار چهارصد نفر صنعتگر در یک نقب طولانی مشغول ساختن ظروف مسی هستند؛ صدای چکش مسگران هیاهوی غربی به راه می‌اندازد که حتی ایرانیان هم از آن در زحمت هستند. کاروان‌های شتر برای آوردن ورقه مس و بردن مصنوعات مسی در هیاهوی چکش مسگران

در رفت‌وآمد هستند (دیولافوا، ۱۳۷۱: ۲۰۹). گزارش سهیل کاشانی که ناظر بر ساخت این مجموعه بوده است، نشان می‌دهد امین‌الدوله از تجربیات سفر فرنگستان هم بهره برده است.

«... دو سالی است جناب جلالت‌مآب امین‌الدوله در جنب بازار مسگران قدیم به سرکاری و مراقبت حاجی محمدحسن امین‌التجار از درب دروازه‌دولت که وارد شهر شوند بازاری به خط مستقیم، بسیار عریض و رفیع ساخته الی وسط میدان سنگ؛ یک‌صد و بیست دکان روبروی هم و بر هر دکانی بالاخانه فرنگی‌ساز. هر پنجاه ذرع تخمیناً دو کاروان‌سرا که درهای آن‌ها مقابل یکدیگر گشوده شود و میان آن بازار سقف بسیار رفیع و عالی و چهارسوقی ملوکانه و همه آن دکان‌ها دو روی، رویی به فضای بازار و رویی به صحن کاروان‌سراها و در دکان‌ها همه استادان کامل نحاس و در کاروان‌سراها همه حجرات استادان چرخ‌گر، سوهانگر، سفیدگر، چرخ‌کار، کنده‌کار، گدازنده و غیره که همه از ملزومات و متفرعات عمل نحاس است، سال به دوازده ماه مشغول ساخت و پرداخت انواع مسینه آلات هستند» (کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۲۲۸-۲۲۷).

مشغولیت امین‌الدوله در تهران سبب شد تا برای این پروژه وسیع و مهم، سرکار و سرپرست بگیرد و نیز در تکمیل این بازار، با انضمام آن با کاروان‌سراها، چرخه صنعت و تجارت را تکمیل کرده است. گزارش بالا نشان می‌دهد چرخه صنعت مسگری از گدازندگی تا سفیدگری در این بازار و کاروانسراهای مربوط به آن برپا بوده و نقصی از آن متوجه این صنعت در کاشان نبوده است. مشخص نیست چرا با مرگ امین‌الدوله این بازار دوران افول خود را آغاز کرد اما تا پایان قاجاریه گزارش‌های فعال بودن آن ثبت شده است. این بازار در دوران پهلوی تخریب و به خیابان افضل تبدیل شد. اکنون اما صنعت مسگری کاشان رونقی ندارد تا جایی که نسل‌های نو در این شهر که با تاریخ کاشان آشنا نیستند از این که شهرشان در گذشته به این نام شهرت داشته شگفت‌زده می‌شوند.

کاروان‌سراهای متصل به بازار، موجب رونق صنعت و تجارت شهر شده بود و امین‌الدوله در ساخت و توسعه آنها نقش داشت. این بازار که دهه آن به اندازه کافی باز بود در فواصل مشخص به کاروان‌سراها وصل می‌شد. مجموعه بازار و کاروان‌سرا در رونق تجارت کاشان تأثیر ویژه داشته است. دیولافوا به روشنی اشاره می‌کند این کاروانسراهای اطراف بازار مجلل و مزین و تاجر‌نشین و مخزن مال‌التجاره هستند و با کاروانسراهایی که مسافران در آن اقامت می‌کنند فرق دارند (دیولافوا، ۱۳۷۱: ۲۰۹). با این حساب اگر به این موضوع که در شهرهای قدیم بازار حکم ستون فقرات شهر را داشته است توجه کنیم، فرخ‌خان امین‌الدوله آگاهانه با ساختن تأسیسات مذکور به ویژه فراهم کردن اسباب راحتی مسگران که رونق کاشان از گذشته‌های دور در گرو این صنعت بوده، اقدام به تقویت این ستون فقرات شهر نموده است. در دوران پهلوی، این بازار و چهارسوق زیبای آن، در طرح خیابانی که از میدان شهرداری به میدان فیض می‌رود از میان رفت. متأسفانه اطلاعات معتابهی از این کاروانسراها که به بازار مسگران متصل بوده‌اند در دست نیست.

۳-۴- بناهای مسکونی و توسعه زیرساخت‌ها و منظر شهری

ساختن عمارت مسکونی امن، مناسب، زیبا و درخور، یکی از وجوه مشخصه اُمرآ و اعیان است. امین‌الدوله هم‌زمان با ساخت تیمچه، خانه مسکونی خود در محله پنجه‌شاه را هم ساخت که بعد از او مدتی هم به‌عنوان عمارت دیوان‌خانه حکومتی معروف بود اما در دوران پهلوی تخریب و به‌جای آن مرکز بهداشتی ساخته شد. ضرابی که مدتی هم در کاشان سرپرست املاک و مستقالات امین‌الدوله بوده (نراقی، ۱۳۶۵: ۲۹۸)، در کتاب خود، از امین‌الدوله با عنوان «جناب جلالت‌مآب» یاد کرده و به تکرار از کسانی نام برده است که به جهت انتساب خانوادگی به امین‌الدوله به هر مقام و منزلتی که میل داشته رسیده‌اند (کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۱۹۰). وحدت قومی غفاری‌ها و سکونت آن‌ها در یک محله در دوران قاجاریه امری طبیعی بود. با توجه به گستردگی خانواده غفاری‌ها در کاشان، اقدام امین‌الدوله در توسعه محله موسوم به «پنجه‌شاه» که در آن بازار و تیمچه و کاروانسراهای مخصوص به خود و خانه مسکونی وسیع خود در سه طبقه با اتاق‌های متعدد را نیز در آن ساخت، درواقع قدمی در توسعه شمال شهر کاشان بود. این محله بعدها به نام غفاری‌ها رقم خورد و اکثر این خانواده در این محله برای خود خانه ساختند که رونق این بخش از شهر مدیون همت جمعی خاندان غفاری است. نزدیکی محله مسکونی خانواده غفاری‌ها و سایر محلات مسکونی شهر به بازار، در شهر کاشان، یادآور ساختار شهرها در ایران دوران میانه است (رضوی، ۱۳۹۰: ۴۹). از این رو کوشش خاندان غفاری با هدایت امین‌الدوله

در این دوران به رونق بخش شمالی کاشان منجر شد و ساختمان‌های محله پنجه‌شاه، کاروانسرا و تیمچه و بازار معروف مسگران در زیبایی و رونق این بخش از شهر سهم بزرگی داشته است. باغ‌های مربوط به امین‌الدوله در داخل و حاشیه شهرکاشان نیز علاوه بر تاثیر در زیبایی شهر به کیفیت هوای کاشان کمک کرده است.

۵- تأثیرگذاری هنرمندان خاندان غفاری در توسعه فرهنگی شهر کاشان

پیش‌ازاین گفته شد خاندان غفاری از دوران صفوی به بعد به‌ویژه از دوران کریم‌خان، اهمیتی پیدا کردند و شخصیت‌های معروفی از این خانواده برخاست. ابوالحسن غفاری صاحب گلشن مراد، از استادان ماهر و دانشمند دوران زندیه است. شاید همین موضوع مقدمه‌ای برای علاقه‌مندی غفاری‌ها به هنر نقاشی بود زیرا در طول دوران قاجاریه نزدیک به بیست نفر نقاش در این خاندان به شهرت رسیدند و همین سبب شد تا نویسندگان تاریخ کاشان ادعا کنند که اکثر اعضای خانواده غفاری نقاشان ماهر و زبردستی بوده‌اند (غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۶). ازجمله این شخصیت‌ها صنیع‌الدوله معروف به ابوالحسن ثانی، نقاش پرآوازه‌ای است که او را رابط میان نقاشی مکتب اصفهان و مکاتب اروپایی می‌دانند، آثار مهمی را در کاشان آفرید. میرزا ابوالحسن خان ملقب به نقاش‌باشی و صنیع‌الملک عموی میرزا ابوتراب خان و میرزا محمدخان غفاری کمال‌الملک که در حدود سال ۱۲۳۲ ه.ق زاده شده است. وی از اساتید فن نقاشی در ایران بود. او برای یادگیری نقاشی به اروپا رفت و این صنعت را در آنجا تکمیل کرده و در آغاز سلطنت ناصرالدین‌شاه به ایران بازگشته است (معیرالممالک، ۱۳۶۱: ۴۱). صنیع‌الملک که هم سن امین‌الدوله بود، زودتر از امین‌الدوله به اروپا رفت و تأسیس مدرسه نقاشی توسط او، محصول این تجربه بود. حضور هم‌زمان این دو شخصیت در دربار قاجار فرصتی برای توجه ناصرالدین‌شاه به کاشان بود. بدون تردید نقاشی‌های خانه‌های تاریخی کاشان مستقیماً و یا به‌صورت غیرمستقیم محصول هنر این هنرمندان بوده است. در مورد نقاشی‌های خانه بروجدی‌ها برخی اعتقاد دارند این تابلوها کار صنیع‌الملک است.

هنرمندان معروف دیگری هم در هنر نقاشی از خانواده غفاری در دوران قاجار به ظهور رسیدند که از میان آن‌ها یک نفر میرزا محمدخان کمال‌الملک غفاری شهرت جهانی پیدا کرد. نام باقی این هنرمندان عبارت است از: میرزا بزرگ غفاری پدر کمال‌الملک، میرزا ابوتراب غفاری برادر کمال‌الملک، میرزا علیرضا برادر صنیع‌الملک، میرزا مسعود فرزند محمدرضا که عموزاده امین‌الدوله بود، عبدالوهاب حکیم‌باشی فرزند احتساب‌الملک عموزاده امین‌الدوله و یحیی‌خان فرزند صنیع‌الملک (نراقی، ۱۳۵۳: ۱۵۸). فهرستی از هنرمندان خاندان غفاری در قالب یک شجره‌نامه در کتاب تاریخ اجتماعی کاشان تدوین شده است (نراقی، ۱۳۶۵: ۲۹۲). برای نقاشی‌های خانه معروف به حکیم‌باشی سه نقاش از خاندان غفاری به نام‌های ابوتراب غفاری، صنیع‌الملک و عبدالوهاب غفاری هنرنمایی کرده‌اند. ضمن آن‌که خانه‌های تاریخی عبدالله خان غفاری و میرزا جلال‌الدین غفاری در کاشان از آثار گران‌بهای تاریخی این شهر به شمار می‌روند، نقاشی‌های ظریف خانه تاریخی میرزا ابوالفضل حکیم‌باشی در کوی مسجد آقا به قلم عبدالوهاب غفاری و نیز صنیع‌الملک غفاری است (نراقی، ۱۳۸۲: ۲۱۰). همین که نام کاشان با نقاشی گره‌خورده است و خانه‌های این شهر را می‌توان یک نقاشی حجمی به حساب آورد، در بلندآوازی نام کاشان تأثیر داشته است. از این‌ها گذشته، مهم‌ترین نقاش تاریخ معاصر ایران کمال‌الملک است که از همین خانواده غفاری‌های کاشان است. همچنین از آنجا که میان هنر نقاشی و صنعت فرش از جهت تهیه نقشه ارتباط وجود دارد، فراوانی نقاشان این شهر را می‌توان با رونق صنعت قالی نیز ارتباط داد زیرا کاشان یکی از قطب‌های مهم قالی‌بافی کشور بوده و شهر کاشان در دوران رضاشاه بیشترین تعداد کارگاه‌های قالی‌بافی را میان شهرهای ایران داشته است (فلور، ۱۳۷۱: ۴۸).

۶- نقش غفاری‌ها در ساختار شهری کاشان

انحطاط و رکود عمومی ایران دوران قاجاریه از جهت سیاسی و اقتصادی روشن است اما کاشان درحالی‌که به خاطر خسارات شدید زلزله در شرایط ضعیف‌تری وارد این دوران شد (الیویه، ۱۳۷۱: ۱۰۸)، نسبت به سایر شهرهای هم‌تراز خود در دوران رکود قاجاری، خسارات کمتری دید. با توجه به اطلاعات ارائه‌شده بخشی از این شرایط مدیون کوشش خاندان غفاری است. خاندان غفاری از دوران صفوی نقش قابل توجهی در حوزه سیاسی و اجتماعی شهر کاشان داشته‌اند. پس از صفویان نیز نخبگان این خاندان با نقش آفرینی خود در کاشان اثر گذار بودند. در این میان امین‌الدوله که صاحب آثار و ابنیه متعدد در حوزه کالبدی و ساختار

شهری کاشان است، نقش بارزتری از خود به نمایش در آورد. امین‌الدوله با اقدامات خود نشان داد درک درستی از توسعه شهری دارد. او با استفاده از نفوذ سیاسی خود در دربار به عنوان یک مقام بلند پایه حکومتی، هویت سیاسی ویژه‌ای برای کاشان ایجاد کرد که در پرتو آن احکام خاص شاهانه برای این شهر صادر شد، اولاد خانواده غفاری به تحصیلات و مناصب مهمی دست یافتند و عنایت شاهانه محمدشاه و دو تن از پادشاهان بعدی نسبت به کاشان در اسناد ثبت و منتشر شده است. برخی از آن‌ها حتی توانسته بودند از نفوذ خود در دربار بهره گرفته و مالیات زمین‌های کشاورزی خود در اطراف شهر را به کمتر از یک‌سوم هم برسانند (سادات، ۱۳۹۶: ۲۱) که البته این موضوع در درازمدت منشاء آثار منفی شد.

کاشان در دوران قاجاریه علاوه بر شرایط عمومی طبیعی و راهبردی خود که در پرتو آن توانست برخی از امتیازات دوران صفوی را در خود احیا کند، در ذیل عنایت قاجاریه به خاندان غفاری علاوه بر حیات سیاسی توانست نقش اقتصادی ویژه‌ای را در تاریخ ایران ایفا کند. توجه عمومی دولت به این شهر در کنار امتیازات طبیعی آن رونقی را در تجارت و صنایع شهر ایجاد کرد. زیرساخت‌های شهری که امین‌الدوله در قالب تهیه آب، تیمچه اعیانی، بازار نو مسگران و کاروانسراهای آن ساخت، چرخه اقتصاد این شهر را کامل کرد. برابر داده‌های تاریخی موجود می‌توان مدعی شد تداوم شهرت این شهر به مس و منسوجات و قالی، به صورت مستقیم با بازار مسگران و تیمچه امین‌الدوله و البته تیمچه‌های دیگری که ساخته شد مرتبط است و با این سازه‌ها چرخه تولید و عرضه کامل می‌شد. صاحبان حرفه‌های مختلف که به‌ویژه در بخش منسوجات در منازل خود و یا کارگاه‌های کوچک زیرزمینی کار می‌کردند (دیولافوا، ۱۳۷۱: ۲۰۹) و صاحبان حرفه مسگری در بازار و کاروانسرای مخصوص خود، به کاشان رونق صنعتی و هنری ویژه‌ای داده بودند.

علاوه بر مطالب بالا، رونق کاشان خودبه‌خود نوعی انسجام جمعی در این شهر ایجاد کرده بود که هم‌زمان در سایه هویت فرهنگی و مذهبی شهر شکل گرفته بود. مراسم مختلف مذهبی با مشارکت خاندان‌های مختلف و صاحب نفوذ، تجار و بازاریان و صنعتگران مختلف در اماکن عمومی به‌ویژه بازار برگزار می‌شد و تاکنون نیز در همان محور ساختار قدیمی شهر ادامه پیدا کرده است. اگر امنیت نسبی در حاشیه کویر که در نوع خود از حواشی کوهستان‌های مرکزی بیشتر بود را نیز از مزایای این شهر به حساب آوریم امتیاز کاشان بیشتر می‌شود. از این رو کاشان به مدد عوامل مذکور شهری آباد و پررونق بود که به صورت ویژه مورد توجه گردشگران خارجی قرار می‌گرفت و کمتر گردشگر خارجی است به ایران وارد شده باشد و از این شهر گزارشی تهیه نکرده باشد. گزارش دیولافوا از این شهر نشان می‌دهد که کوچه‌های آن سنگ‌فرش و حتی دارای مجرای انتقال آب باران بود و حتی چاه‌های آن نیز درب لازم برای امنیت عابران را داشته است. او کوچه‌ها را هم جارو زده و آب‌پاشی شده گزارش کرده است (دیولافوا، ۱۳۷۱: ۲۰۹). این‌ها نشان می‌دهد شهر تا چه حد پیشرفته و سازه‌های لازم برای رفاه اهالی و نیز جلوگیری از اقدامات خسارت‌بار پیش‌بینی شده است.

۷- نتیجه

شهر کاشان که در طول تاریخ سرآمد و موردتوجه بوده است، در هزارساله اخیر سه دوره رونق داشته است. آثار باستانی موجود و نیز شخصیت‌های علمی در حوزه‌های مختلف که در تاریخ شهرت دارند، مصداق مناسبی برای طرح این مدعا هستند که برای هرکدام از این دوره‌ها آثار و شخصیت‌ها متعدد وجود دارد. دوره نخست دوران سلجوقیان است که به‌ویژه در دوران وزارت خواجه نظام‌الملک توسی، ایران به اوج رونق خود رسید و کاشان در پرتو آن دوران شهرتی به سزا داشت. دوره دوم مربوط به حکومت صفویان است که گرچه با سلجوقیان قابل‌مقایسه نیست؛ اما پیشرفت صفویان در تاریخ ایران محسوس و رونق تمدنی کاشان را از شخصیت‌های مختلف این شهر می‌شود تشخیص داد. در دو زلزله مهیب دوران زندیه، آسیب فراوانی به آثار و ساختار شهری کاشان وارد شد که از آثار دوران سلجوقیان و ایلخانان و صفویان جز موارد معدودی آن‌هم به‌صورت ناقص چیزی باقی نماند. در دوران قاجاریه که کشور ایران بنا به دلایل مختلف داخلی و خارجی دوران اقتدار قدیم خود را از دست داد و ضعف تدریجی را سپری می‌کرد، کاشان سومین دوران رونق خود را آغاز کرد. آمارهای تجاری و میزان صادرات محصولات کاشان، گزارش‌های سیاحان

خارجی و آثار باقی مانده از این دوران گواه مناسبی برای این موضوع است. در این دوره ساختار شهری و فرهنگ عمومی کاشان تا حدی پیش رفت که اکنون آثار کاشان از این دوران در قالب بازار، تیمچه و خانه‌های تاریخی، هم گواه رونق اقتصادی آن و هم به عنوان نشان این شهر در جهان، شناخته شده هستند و هویت کاشان امروزی مدیون رونق این شهر در دوران قاجاریه است. امروزه کاشان در درجه اول به خانه‌های سنتی معروفش شناخته شده می‌شود و این خانه‌ها که محل سکونت بازرگانان ثروتمندی بودند محصول همان دورانی است که قریب به اتفاق شهرهای ایرانی زوال تدریجی خود را با شدت و ضعف مختلف تجربه می‌کردند.

در اواسط دوران قاجاریه، فرخ خان امین‌الدوله که از خانواده صاحب‌نام غفاری‌های کاشان بود و خدمات دولتی را از دربار فتح‌علی‌شاه آغاز کرده و در دوران محمدشاه به حکومت کاشان رسیده بود؛ در دوران ناصرالدین‌شاه به مناصب بالاتری رسید تا حدی که در مأموریت قرارداد پاریس و جدایی افغانستان، نماینده ایران بود. او پس از سفر پاریس القاب و نشان‌های مهم‌تری دریافت کرد و نزد شاه محبوبیت مخصوص پیدا نمود. امین‌الدوله که علاقه‌مندی‌های ویژه به کاشان و خانواده غفاری داشت، کوشید از نفوذ درباری و تجربیات خود برای پیشبرد ساختار شهری کاشان و رونق آن استفاده کند. تجربیات او از سفر و امکاناتی که پس از آن از بودجه دولتی و معافیت مالیاتی برای اعضای خانواده غفاری فراهم آورد نیز کمک کرد تا هم خودش بتواند تأسیسات مهمی را در این شهر ایجاد کند و هم وابستگانش در پیشرفت کاشان موثر باشند. ایجاد زیرساخت‌های مناسب برای صنعت و تجارت در کاشان در قالب مجموعه کاروانسراها و بازار نو مسگران و تیمچه‌ی بی‌نظیر اعیانی، نام امین‌الدوله را در تاریخ کاشان جاودانه کرد. او همچنین کوشید سطح دانش، مهارت و ارتباط خانواده خود را با دربار تا حدی بالا ببرد که حکومت و توده مردم به آنان نیازمند باشند. آموزش‌دیدگان از خانواده غفاری در اعتلای علوم و مهارت‌های مردم کاشان چنان تأثیری گذاشتند که بخشی از شهرت کنونی کاشان مدیون اقدامات ایشان است. با جمع‌بندی و ارائه تحلیل‌های دقیق‌تر از نقش خاندان غفاری در توسعه کاشان، می‌توان به نتایج جامع‌تری رسید. بررسی این که چگونه اقدامات آنها نه تنها ساختار شهری را تغییر داد بلکه به توسعه فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی شهر کمک کرد، می‌تواند به نتیجه‌گیری‌های مفصل‌تر و عمیق‌تری منجر شود. لازم به یادآوری است نمونه اسناد فراوان خاندان غفاری که تاکنون دو جلد از آن منتشر شده، برای این دوره زمانی، با این حجم، برای خانواده دیگری سراغ نداریم. این اسناد نشان ارتباط این خاندان با دربار و نیز اقدامات آنها است که کاشان در آن میان بیشتر تکرار شده است.

منابع

- ابن الفقیه، احمد بن محمد بن اسحاق همدانی، (۱۳۴۹)، *البلدان*، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- اذکایی، پرویز، (۱۳۷۲)، *درگزین تا کاشان*، همدان، ناشر مولف.
- اشرف، احمد، (۱۳۵۳)، «*ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران*»، نشریه نامه علوم اجتماعی، دوره قدیم، شماره ۴، صص ۴۹-۷.
- اصفهانیان، کریم و همکاران، (۱۳۸۵)، *اسناد تاریخی خاندان غفاری*، دو جلد، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، (۱۳۶۳)، *المآثر و الآثار*، به کوشش ایرج افشار و تعلیقات حسین محبوبی اردکانی، تهران، انتشارات اساطیر.
- اولویه، آنتوان گیوم، (۱۳۷۱)، *سفرنامه الیویه*، ترجمه محمد طاهر میرزا، تصحیح غلامرضا ورهرام، تهران، انتشارات اطلاعات.
- حیدری سورشجانی، رسول و سلیمی، زهرا، (۱۳۹۳)، *تیمچه امین‌الدوله و بررسی میزان مطلوبیت کاربردی آن در بازار سنتی کاشان*، پژوهشنامه کاشان، شماره ۱۳، صص ۳۱-۳.
- دیولافوا، مادام ژان، (۱۳۷۱)، *ایران کلد و شوش*، ترجمه علی محمد فره وشی، به کوشش بهرام فره وشی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- رجبی، پرویز، (۱۳۹۰)، *کاشان، نگین انگشتی تاریخ ایران*، تهران، نشر پژواک کیوان.
- رضوی، سید ابوالفضل، (۱۳۹۰)، *شهر، سیاست و اقتصاد در عهد ایلخانان*، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- سادات، سید محمود، (۱۳۹۶)، *تحلیل نظرگاه سیاحان غربی دوره قاجار در مورد کاشان*، نشریه کاشان شناسی، شماره ۱۸، صص ۳۳-۳.
- ساروخانی، باقر، (۱۳۷۰)، *دایره المعارف علوم اجتماعی*، تهران، انتشارات کیهان.
- سرابی، حسین ابن عبدالله، (۱۳۴۴)، *مخزن الوقایع شرح ماموریت و مسافرت فرخ خان امین‌الدوله*، به کوشش کریم اصفهانیان و قدرت الله روشنی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- سرمدی، عباس و امینیان سیف‌الله، (۱۳۷۲)، *کاشان خاطره‌ها و یادگارها*، نشریه هنر، شماره ۲۳، صص ۱۹ تا ۳۸.
- سعادت نوری، حسین، (۱۳۴۴)، *رجال دوره قاجاریه: ابوطالب یا فرخ خان امین‌الدوله غفاری*، بخش اول، نشریه وحید، شماره ۲۵، صص ۵-۳.
- سعادت نوری، حسین، (۱۳۴۴)، *رجال دوره قاجاریه: ابوطالب یا فرخ خان امین‌الدوله غفاری*، بخش دوم، نشریه وحید، شماره ۲۶، صص ۱۱۷-۱۱۳.
- سعادت نوری، حسین، (۱۳۴۴)، *رجال دوره قاجاریه: ابوطالب یا فرخ خان امین‌الدوله غفاری*، بخش سوم، نشریه وحید، شماره ۲۷، صص ۲۵۸-۲۵۴.
- سعادت نوری، حسین، (۱۳۴۵)، *رجال دوره قاجاریه: ابوطالب یا فرخ خان امین‌الدوله غفاری*، بخش چهارم، نشریه وحید، شماره ۲۹، صص ۴۲۳-۴۱۱.
- شاطری، علی‌اصغر، (۱۳۸۵)، *بازار تاریخی کاشان*، نشریه فرهنگ مردم، شماره ۱۹ و ۲۰، صص ۱۸۱-۱۷۴.
- عاطفی، حسن و همکاران، (۱۳۹۵)، *فراز و فرود کاشان به روایت دیگران*، تهران، انتشارات موسسه بنیاد فرهنگ کاشان.
- غفاری کاشانی، ابوالحسن، (۱۳۶۹)، *گلشن مراد*، به اهتمام غلامرضا طباطبایی مجد، تهران، انتشارات زرین.
- فلور، ویلم، (۱۳۷۱)، *جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران، صنعتی شدن ایران*، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران، انتشارات توس.
- قزوینی، زکریا ابن محمد بن محمود، (۱۳۷۳)، *آثار البلاد و اخبار العباد*، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- کلاتر ضرابی، عبدالرحیم، (۱۳۵۶)، *تاریخ کاشان*، به کوشش ایرج افشار، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- مصطفوی، محمدتقی، (۱۳۳۹)، *چند نسل هنرمند در یک خاندان چند صد ساله کاشان*، نشریه نقش و نگار، شماره ۷، صص ۴۴-۳۰.

معیر الممالک، دوستعلی خان، (۱۳۶۱)، *رجال عصر ناصری*، تهران، نشر تاریخ ایران.
 نراقی حسن، (۱۳۸۲)، *آثار تاریخی کاشان و نطنز*، تهران، انتشارات انجمن آثار و مفاخر ملی.
 نراقی حسن، (۱۳۵۳)، *تاریخچه و شجره خاندان غفاری کاشانی*، نشریه فرهنگ ایران زمین، شماره ۲۰، صص ۲۰۵-۱۴۵.
 نراقی حسن، (۱۳۵۹)، *جستارهایی در آثار تاریخی، هنر و فرزندگان کاشان*، مجموعه مقالات، به کوشش حسین حیدری، تهران، انتشارات دعوت.
 نراقی حسن، (۱۳۶۵)، *تاریخ اجتماعی کاشان*، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.

References:

- Ashraf, Ahmad (1974). "Historical Characteristics of Urbanization in Iran," *Nama-ye Olum-e Ejtemaei* (Journal of Social Sciences), Old Series, No. 4, pp. 7-49.
- Atifi, Hassan & Colleagues (2016). *The Rise and Fall of Kashan as Narrated by Others*. Tehran: Kashan Culture Foundation Publications.
- Azkaei, Parviz (1993). *Dargazin to Kashan*. Hamedan: Author's Publication.
- Bibliography:
- Ibn al-Faqih, Ahmad ibn Muhammad ibn Ishaq al-Hamadani (1970). *Al-Buldan*. Tehran: Iran Culture Foundation Publications.
- Dieulafoy, Madame Jane (1992). *Iran, Chaldea, and Susa*, translated by Ali Mohammad Farahvashi, edited by Bahram Farahvashi. Tehran: University of Tehran Press.
- Esfahanian, Karim & Colleagues (2006). *Historical Documents of the Ghaffari Family*, 2 Volumes. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation.
- Etemad al-Saltaneh, Mohammad Hassan Khan (1984). *Al-Ma'athir wa al-Athar*, edited by Iraj Afshar, with annotations by Hossein Mahbubi Ardakani. Tehran: Asatir Publications.
- Floor, Willem (1992). *Studies in the Social History of Iran: Industrialization in Iran*, translated by Abolqasem Seri. Tehran: Toos Publications.
- Ghaffari Kashani, Abolhassan (1990). *Golshan-e Morad*, edited by Gholamreza Tabatabai Majd. Tehran: Zarrin Publications.
- Heydari Sureshjani, Rasoul & Salimi, Zahra (2014). "Amin al-Dowleh Timcheh and the Evaluation of Its Functional Suitability in Kashan's Traditional Bazaar," *Kashan Research Journal*, No. 13, pp. 3-31.
- Kalantar Zarrabi, Abdolrahim (1977). *History of Kashan*, edited by Iraj Afshar. Tehran: Amir Kabir Publications.
- Moayyer al-Mamalek, Dustali Khan (1982). *Figures of the Naser al-Din Shah Era*. Tehran: Tarikh-e Iran Publications.
- Mostafavi, Mohammad Taghi (1960). "Several Generations of Artists in a Multi-Century-Old Kashan Family," *Naghshe-o-Negar Journal*, No. 7, pp. 30-44.
- Naraqi, Hassan (1974). "Genealogy and History of the Ghaffari Family of Kashan," *Farhang-e Iran Zamin Journal*, No. 20, pp. 145-205.
- Naraqi, Hassan (1980). *Studies on the Historical Monuments, Art, and Intellectuals of Kashan: A Collection of Articles*, edited by Hossein Heydari. Tehran: Davat Publications.
- Naraqi, Hassan (1986). *The Social History of Kashan*. Tehran: Elmi va Farhangi Publications.

- Naraqi, Hassan (2003). *Historical Monuments of Kashan and Natanz*. Tehran: Association for the Preservation of Iranian Cultural Heritage.
- Olivier, Antoine Guillaume (1992). *Olivier's Travelogue*, translated by Mohammad Taher Mirza, edited by Gholamreza Varhram. Tehran: Ettelaat Publications.
- Qazvini, Zakariya ibn Mohammad ibn Mahmood (1994). *Athar al-Bilad wa Akhbar al-Ibad*. Tehran: Amir Kabir Publications.
- Rajabi, Parviz (2011). *Kashan: The Jewel of Iran's Historical Ring*. Tehran: Pejvak Keyvan Publications.
- Razavi, Seyed Abolfazl (2011). *City, Politics, and Economy in the Ilkhanid Era*. Tehran: Amir Kabir Publications.
- Saadat Nouri, Hossein (1965). "Figures of the Qajar Era: Abol-Taleb or Farrokh Khan Amin al-Dowleh Ghaffari," *Vahid Journal*, Part I, No. 25, pp. 3-5.
- Saadat Nouri, Hossein (1965). "Figures of the Qajar Era: Abol-Taleb or Farrokh Khan Amin al-Dowleh Ghaffari," *Vahid Journal*, Part II, No. 26, pp. 113-117.
- Saadat Nouri, Hossein (1965). "Figures of the Qajar Era: Abol-Taleb or Farrokh Khan Amin al-Dowleh Ghaffari," *Vahid Journal*, Part III, No. 27, pp. 254-258.
- Saadat Nouri, Hossein (1966). "Figures of the Qajar Era: Abol-Taleb or Farrokh Khan Amin al-Dowleh Ghaffari," *Vahid Journal*, Part IV, No. 29, pp. 411-423.
- Sadat, Seyed Mahmood (2017). "Analysis of Western Travelers' Views on Kashan during the Qajar Period," *Kashan Studies Journal*, No. 18, pp. 3-33.
- Sarabi, Hossein ibn Abdullah (1965). *Makhzan al-Waqaye: The Mission and Travels of Farrokh Khan Amin al-Dowleh*, edited by Karim Esfahanian and Ghodratollah Roshani. Tehran: University of Tehran Press.
- Sarmadi, Abbas & Aminian, Seyfollah (1993). "Kashan: Memories and Monuments," *Honar Journal*, No. 23, pp. 19-38.
- Saroukhani, Baqer (1991). *Encyclopedia of Social Sciences*. Tehran: Kayhan Publications.
- Shateri, Ali-Asghar (2006). "Historical Bazaar of Kashan," *Farhang-e Mardom Journal*, No. 19-20, pp. 174-181.